

УДК 332.334

Ю. Г. Гуцуляк,
к. е. н., завідувач Косівським відділом проблем гірського землекористування,
Івано-Франківський інститут АПВ УААН

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ЛАНДШАФТІВ І ЗЕМЕЛЬ

На сучасному етапі розвитку України, як і всього суспільства, глобальні зміни в екосистемі є найбільш важливою еколого-економічною проблемою. Давно доведено наукою, перевірено на практиці, що проблема сталого розвитку природокористування взагалі та землекористування зокрема вимагають системного розгляду, в тісному зв'язку екології та економіки.

Концепція, або спосіб розуміння, пояснювання всяких явищ та процесів є система поглядів або головна думка на ті явища та процеси. Тому в цій статті зроблена спроба висвітлити новий, на наш погляд, підхід до проблеми.

Оптимізація системи ландшафтів і земель — один з важливих засобів організації ефективного їх використання і охорони. Це завдання допускає знаходження кращого з можливих рішень, такого, що дозволяє за інших рівних умов максимально використовувати корисні властивості ландшафту, його потенціал для задоволення різноманітних потреб суспільства. Оптимізація ландшафту та землі повинна сприяти максимально довгому збереженню їх корисних властивостей, особливо ресурсозберігаючих і ресурсовідновлюючих при мінімальном витрачання засобів на їх видобування і збереження. Вибір способів раціонального використання ландшафту, тобто таких, що задають ландшафту соціально-економічні функції (ресурсозберігаючі, ресурсовідновлюючі та природоохоронні), які найповніше б відповідали його природним властивостям, пов'язаний з визначенням мети використання землі та інших компонентів, оцінкою можливих варіантів експлуатації, виявленням природних, соціально-економічних і інших обмежень. Радикальні зміни природного середовища в сучасних умовах розвитку суспільства викликали до життя нові напрями поглибленого пізнання закономірностей, що об'єктивно діяли в ній, зумовили необхідність інакше поглянути на багато сторін проблеми взаємодії суспільства і природи.

Відомо, що природа як об'єктивна, така, що існує поза людиною і незалежно від її свідомості

реальність, нескінченна в часі і просторі, є умовою, місцем і засобом нашого проживання та праці. Матеріальною системою, що забезпечує взаємодію суспільства і природи, служать Земля, ландшафт. Ця взаємодія реалізується в двох основних формах: прямого використання природного середовища (в першу чергу землі); організації її охорони (свідомій і цілеспрямованій діяльності, направленої на забезпечення раціонального природокористування і відтворення природних ресурсів) як в процесі експлуатації, так і за допомогою поліпшення, відновлення і збереження природи.

Виходячи з мети повнішого забезпечення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб суспільства, об'єктивними стають систематичне освоєння і науково обґрунтоване перетворення природного середовища, в першу чергу земель, що в сучасних умовах дозволяє комплексно реалізувати основні функції (завдання) землеволодіння та землекористування: безпосереднє використання земель в; організацію процесу і умов, форм і способів користування землею; охорону земельних ресурсів; відновлення і перетворення ландшафту. Інтегральний характер цих завдань, як свідчить досвід, викликав до життя нові підходи пізнання та врахування закономірностей, що об'єктивно тут діють. Найбільш істотне досягнення в цьому напрямі — системний підхід як найважливіший принцип загальнонаукового способу уявлення і відображення об'єктивної дійсності, що дозволив розробити та успішно застосувати у вирішенні багатьох завдань (зокрема, в ландшафтоведінні та організації землекористування) програмно-цільовий метод і інші способи системного аналізу.

Оцінка і прогнозування стану і змін в ландшафтах (тобто їх організація) можуть бути здійснені на основі системного вивчення об'єкта. Такий підхід до пізнання складних систем став сьогодні традиційним в географічних дослідженнях взагалі і ландшафтоведінні зокрема [1]. За наслідками цих та інших теоретичних і прикладних досліджень ландшафти як система виводяться з початкової

умови організованості світу, відповідно до якого вся природа володіє здібністю до самозбереження і розвитку при множині форм цього самозбереження, а будь-які речові утворення можуть бути розглянуті як різні форми прояву цієї фундаментальної її властивості. Науково доведена наявність біотичної саморегуляції та самоорганізації ландшафту як системи, яка є речовим утворенням на земній поверхні і складається з різномірних макротіл (компонентів), володіє територіальною стійкістю і чіткою відмежованістю в просторі.

Системний підхід до ландшафту та земель орієнтує дослідника на виявлення його структур, істотних зв'язків компонентів у просторі та часі при конкретному способі (природному, соціально-економічному) взаємодії, на підтримку стійкої впорядкованості властивостей при взаємодії у вигляді інваріантних зв'язків геокомпонентів. Природні компоненти (залежно від способів господарювання, цільового використання природних ресурсів), одночасно взаємодіючи, стають в той же час господарськими компонентами. Отже, ландшафт повинен розглядатися як поліструктурна єдність. Тут цілісність природного утворення (системи) обумовлена закономірностями функціонування і розвитку геооболочки, пов'язаними з взаємодією в ній (біо) геофізичних полів (гравітаційного, циркуляційного та інсоляційного), а їх диференціація визначає характер взаємодії абіотичних і біотичних компонентів. Цілісність соціально-економічних утворень (систем) визначається закономірностями функціонування і розвитку суспільства, виробництва, для яких характерне постійно змінне співвідношення потреб і можливостей, різний характер взаємозв'язків видів господарського та іншого використання території. Звідси витікає необхідність пошуку принципів і методів узгодження типів природної і еколого-економічної взаємодії геосистем (ландшафтів) [1, 4, 5].

Системні погляди на ландшафт, форми організації використання і устрою території, що склалися, дають можливість поглибити способи характеристики та оцінки її неоднорідності і різноманітності. Особливо важливо правильно оцінювати розміщення, що склалося і пропонуване в процесі прогнозних розробок, і геометричну, просторову відмінність форм субстрата ландшафту, його стабільних компонентів, що часто зумовлює характер зв'язків ландшафтно-поліструктурності, типи суміщених структур (мозаїчні, векторні і ізопотенціальні) [1]. Крім того, принципи оптимізації структур і функцій ландшафтів в умовах реформування організації суспільного виробництва витікають з відносин систем "суспільство" і "природа".

Організація раціонального використання і комплексної охорони землі, системи її ландшафтів, всієї природи ґрунтується на положен-

нях про об'єктивність існування природного середовища як суспільного буття, пізнаваності її законів і можливості їх використання в умовах кризової дійсності на користь систем "суспільство" і "природа". Системна орієнтація — наукова методологія раціонального використання і доцільної зміни (перетворення, меліорації, упорядкування тощо) природних ресурсів (при відносній обмеженості конкретних їх видів), обґрунтування співвідношень і відповідності цілей і засобів у використанні навколишнього середовища, їх сумісності з охороною території, всім навколишнім середовищем на базі регульованої організації оптимальної взаємодії людини і природи в умовах різних форм власності на засоби виробництва. Основоположним принципом цієї парадигми є вимога нерозривної, органічної єдності суспільства і природи. Своєю діяльністю людина (суспільство) не тільки змінює зовнішні предмети природи (землі, ландшафти), але за допомогою знарядь праці перетворює дії зовнішніх предметів на свої власні дії, робить властивості матеріальних об'єктів (наприклад, ландшафтів) опосередковано своїми властивостями. Цей процес в умовах їх нормального функціонування в принципі безмежний. Соціальний аспект взаємодії суспільства і природи має на своїй меті забезпечити людству оптимальні умови для його існування і гармонійного розвитку, попереджаючи забруднення і деградацію природного середовища.

Концепція природокористування та землекористування визнає внутрішню суперечливу роль природи в матеріальному виробництві. Обмін речовин, що реалізовується в суспільному виробництві, також має опосередкований характер: природа — знаряддя праці — виробництво. Природа взагалі і земля з її ландшафтами зокрема тут беруть участь і в ролі об'єкта перетворень, предмета праці, і у вигляді засобу праці. У свою чергу, внутрішньо суперечливе і матеріальне виробництво: воно протиставляє суспільство решті природи, виражає панування людини над нею; в той же час виробництво є і виразом нерозривного зв'язку суспільства і природи. Суспільство історично збільшує свою владу над природою (землями, ландшафтами), у зв'язку з чим безпосередня його залежність від неї зменшується, але зростає опосередкована залежність природи.

Таким чином, суспільство органічно пов'язане з природою за своїм походженням. Проте, виникнувши як продукт розвитку матеріального світу, воно корінним чином відрізняється способом свого існування від решти природи. Суспільство в своїй життєдіяльності не тільки не втрачає цей нерозривний органічний зв'язок з природою, але і стає разом з тим вирішальним чинником її подальшої зміни і розвитку. Оскільки виробнича взаємодія людини з природою завжди здійснюється в умовах певної системи суспільних відносин, то їх характер обумовлює і

відносини суспільства з природою. Рівень практичного оволодіння природою виражається в стані продуктивних сил суспільства, визначаючи, у свою чергу, розвиток виробничих відносин. Земля, завдяки своїй особливій ролі (засіб, предмет і знаряддя праці) і природним особливостям (родючість, рельєф, рослинність і тому подібне), є життєво необхідним, вічним засобом виробництва, обмеженим для ряду галузей не тільки розмірами суші і вод (території), але і постійністю місця розміщення і використання.

В цій статті розвивається системний підхід до землі як об'єкта вивчення, а також до організації її використання та охорони. Підкреслемо, що в сучасних системних дослідженнях, на відміну від давно вживаного поняття "системи" як безлічі сумарно зв'язаних між собою компонентів тієї або іншої природи, ця наукова категорія є цілісним видом об'єктивної реальності, що ідеалізується, включає, окрім власне об'єкта вивчення, і ту частину його середовища, яке складає необхідні умови його існування. Сьогодні при визначенні поняття "система" виходять з принципів детермінізму — відособленості і диференціювання наочної області, яка їм охоплюється. Система розглядається під кутом зору чинників необхідності і випадковості, співвідношення цілого і частин та їх тісного взаємозв'язку. Це загальне визначення "системи" деталізується через її атрибути (невід'ємні властивості): організацію, структуру, управління, інформацію та ін. Система — це, в першу чергу, обмежена в реальній дійсності сукупність ієрархічно організованих і взаємодіючих предметів, об'єктів (компонентів), саморух і розвиток (активність) якої направлені до організованої цілісності [1,4,5].

Для теорії організації землеволодіння і землекористування як системи важливе те, що всі об'єкти, як і системи, діляться на детерміновані (мають кінцеве число елементів, зв'язків між ними) і стохастичні (імовірнісні). Слід також відзначити загальний характер системи: компонентами (вихідними одиницями) системи можуть бути будь-які предмети реальності (земельні ділянки, речі, властивості, зв'язки, відносини, стани, фази функціонування, стадії та етапи, рівні і гілки розвитку об'єктів), незалежно від їх природи. Система реальна, проте не може бути вичленена або яким-небудь іншим фізичним шляхом виділена з речі (це можна зробити лише шляхом абстракції). Система як наукова категорія невід'ємна від речі, що розглядається як система, хоча і неречова. В зв'язку з цим можна зробити висновок, що всякій системі властива внутрішня суперечність: вона і конкретна, і абстрактна, безперервна і переривчаста, цілісна і дискретна [4].

Збереження якісної визначеності системи можливе за допомогою управління, яке сприяє переходу системи в стан, найбільш близький до

заданого. Суттю процесу управління є подолання виникаючої суперечності між стійкістю і мінливістю стану системи, тому управління можна вважати засобом (знаряддям) організації. Організація направлена на створення системної впорядкованості об'єкта, а управління долає неузгодження дійсного і заданого станів системи, що виникає в ході взаємодії системи, тобто управління як атрибут системи регулює впорядкування, доводить його до оптимального стану.

В наукових працях [1,2,3] детально досліджені такі атрибути системи, як структура, організація, управління та інформація. В зв'язку з цим організаційно-економічне забезпечення раціонального землекористування на сучасному етапі рекомендується будувати не тільки на верхньому рівні ухвалення рішень, але і на регіональному. Нами у цій статті основна увага приділяється еколого-економічним напрямкам заходів щодо організації раціонального землеволодіння та землекористування в ув'язці з вдосконаленням організаційно-господарських аспектів, особливо господарського механізму раціоналізації системи землеволодіння і землекористування в умовах корінної перебудови управління економікою. Зокрема, тут розглядаються еколого-економічні, методичні і організаційні завдання вдосконалення системи землеволодіння і землекористування в ув'язці з тими заходами, які передбачені в прогностичних і інших розробках на верхньому рівні. Подібна постановка проблеми дозволяє виявити невирішені питання, усунути наявні недоліки, усунути диспропорції, що намітилися, і негативні тенденції в організації системи раціонального землеволодіння та землекористування об'єкта, що вивчається, в комплексі еколого-економічних заходів.

Відмічені вище системні властивості землеволодіння та землекористування, доцільність наукового підходу до вирішення складних (слабкоструктурізованих) проблем обумовлюють необхідність виявлення найбільш істотних закономірностей, що дозволяють "цементувати" каркас зв'язків (виробничих, соціальних, екологічних, територіальних і ін.) між різними її підсистемами (групами землеволодіння і землекористування або різними компонентами системи). У кожен конкретний період земельні відносини відображають майнові, управлінські і інші аспекти поєднання форм власності, землеволодіння і землекористування і виявляються в певних формах земельного упорядкування як об'єктивному відображенні стану, що реально існує в природі, і використання землі при визначеній на даний період організації території. Будучи результатом ціліспрямованої діяльності по використанню та охороні, поліпшенню та устрою земель, земельний устрій міняється разом з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин.

Організуючи використання земель в різних галузях господарської діяльності та інших сферах спільно з розміщенням, організацією інших, пов'язаних з нею засобів виробництва і робочої сили, суспільство кожен раз встановлює певне цільове призначення конкретних ділянок землі, що є до певної міри виразом суспільного розподілу праці. У процесі ж землеустрою, як комплексу заходів щодо організації системи землеволодіння та землекористування, зміцнюються відносини, що склалися, з приводу володіння та користування землею або, на основі нового земельного законодавства, усуваються віджилі елементи в організації території і створюються нові умови, що сприяють розвитку прогресивних тенденцій земельних відносин.

Земля — матеріальна умова існування суспільства, вирішальний компонент біосфери, що оточує людину. У цьому сенсі вона не тільки поверхня конкретної площі, що характеризується різноманіттям властивостей і умов, просторова основа ландшафту, але і непоновлюваний (непоправний) і обмежений межами поверхні земної кулі цілісний (інтегрований) ресурс. Розгляд землі як основного виду природних ресурсів, які на даному рівні розвитку продуктивних сил і їх вивчення використовуються або можуть бути використані як засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві, а також служать просторовим базисом для розміщення і розвитку всіх інших галузей народного господарства в перспективі, є подальшою конкретизацією цієї категорії в господарсько-галузевому аспекті.

Таким чином, серед безлічі природних ресурсів, які можуть бути залучені в господарське використання на даному ступені розвитку суспільства і тим самим стати природними продуктивними силами без істотної втрати своїх зв'язків з природним середовищем, найбільш важливими є земельні ресурси в їх нерозривній єдності з надрами і водами, лісами та іншими компонентами природного комплексу. Тому ландшафт в процесі системної організації розглядається і як територія, тобто певна частина земної поверхні, що знаходиться під суверенітетом держави, включає на різних рівнях дослідження, планування і проектування сушу, внутрішні і територіальні води, острови та інші несуміжні частини, надра суші та вод і повітряний простір над ними. Територія охоплює у кожному конкретному випадку як весь ПТК*, так і його окремі компоненти (грунти, води, ліси, надра і так далі).

Слід виділити основну відмітну особливість ландшафтів, їх територіальність, яка припускає облік не тільки просторової диференціації природи і господарства, організованого на ній, різну стійкість ландшафту до дій суспільства і стихій-

них сил природи за допомогою виділення територіальних поєднань цих дій, змін і їх наслідків, але і ув'язку всього комплексу заходів щодо охорони природи, попередження забруднення і деградації навколишнього природного середовища в цілях забезпечення найбільш ефективного використання в народному господарстві природних ресурсів з різними типами територіально-виробничих систем (ТПС), що функціонують на певних ієрархічних рівнях.

Земля як складна система ландшафтів повинна розглядатися, з одного боку, в предметному бутті, в статистиці (тимчасово абстрогуючись від динамізму її реального існування), щоб описати склад компонентів і зв'язку між ними, з іншого боку, вона повинна вивчатися в процесі реального функціонування, в динаміці дійсного існування та розвитку, тобто в історичному аспекті (генетичний і прогностичний вектори).

ВИСНОВКИ

З аналізом компонентного складу земель, ландшафтів тісно зв'язаний їх структурний аналіз. Нові напрями геоекономічних досліджень і системний погляд на ландшафти дозволяють подолати виниклі проблемні ситуації в теоретичних розробках. Практично ж оптимізація ландшафтних систем в наших умовах забезпечується через організацію системи раціонального природокористування взагалі, землеволодіння та землекористування зокрема. Такий підхід дозволяє сформулювати перед конкретними системами ландшафтів у складі зон (макрорегіонів) певні завдання, задати соціально-економічні функції, обґрунтувати різноаспектні обмеження та оптимізувати (тобто знаходити кращі з можливих варіантів) ці функції і структури ландшафтних систем в прогнозно-програмних і передпроектних розробках по землеустрою.

Література:

1. Андришин М. В., Магазинчиков Т. П. Эффективность организации использования земельных ресурсов. — Львов: Вища школа, 1981.
 2. Андрієшин М. В., Гуцуляк Г. Д. Екологічне районування території Карпатського регіону України на ландшафтній основі. — Чернівці: Прикарпатське відділення ІАБ УААН, 1993.
 3. Гуцуляк Г. Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону. — Львів: Світ, 1991.
 4. Гуцуляк Г. Д. Еколого-економічні основи сталого розвитку Карпатського регіону України. — Чернівці: Прут, 2005.
 5. Гуцуляк Г. Д., Гуцуляк Ю. Г. Теоретико-методологічні засади сталого розвитку. Засади сталого розвитку Косівщини: Монографія. — Чернівці: Прут, 2005. — С. 9—83.
- Стаття надійшла до редакції 03.02.2009 р.*

*ПТК-природно-територіальний комплекс.